

Azərbaycanda azsaylı xalqların inkişaf və özünütəsdiq imkanları – ictimai mühit və qanun bazası...

Məhəmmədli Qəribli

Azərbaycan dini və irqi ayrıseçkilik, islamofobiya, ksenofobiya, antisemitizm kimi təhlükəli amillərə qarşı özünün başqa dinlərə və mədəniyyətlərə hörmət prinsiplərini üstün tutaraq, tarixən fərqli etnik qrupların, müxtəlif dinə, dilə və irqə mənsub insanların birgə yaşadığı mədəni müxtəlifliyə sahib olan ölkədir.

Ölkəmizdə yaşayan hər bir xalq öz etnik xüsusiyyətini saxlamaqla bərabər, digər xalqların və etnik qrupların həyat tərzində, məişətində, adət və ənənəsində, mədəniyyətindəki bir çox mütərəqqi amilləri əxz edərək, qarşılıqlı surətdə inkişaf etmiş və bu xalqlar bir-birinə daha da yaxınlaşmaqla yanaşı, öz dillərini, adət-ənənələrini, həmçinin etnoqrafik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişlər. Azərbaycan əhalisinin əsas hissəsi azərbaycanlılardan və ölkənin müxtəlif guşələrində yığcam halda yaşayan 30 adda millət və etnik qruplardan ibarətdir. Onların arasında Altay ailəsinin türk qoluna məxsus azərbaycanlılar, tatarlar, ahıska türkləri, həmçinin hind-avropa (tatlar, talışlar, dağ yəhudiləri, kürdlər), qafqaz (udilər, ləzgilər, avarlar, saxurlar, buduqlular, ingiloylar, qızlar, xınalıqlar), slavyan (ruslar, molokanlar, ukraynalılar) dil qruplarının təmsilçiləri var. Qeyd olunan etnik qrupların nümayəndələri özlərini azərbaycanlı sayırlar da, hər bir qrup özünəməxsus fərqli mədəniyyətin elementlərini qoruyub saxlayıb. Bu mədəniyyət məişət həyatında, sənətkarlıqda, mətbəxdə və müxtəlif mərasimlərdə öz əksini tapmaqdadır. Hazırda Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış xalqların dilləri, əsasən, dörd böyük dil ailəsinə - türk, Şimali Qafqaz, hind-avropa və kartvel dil ailələrinə mənsub olsalar da, ölkədəki müasir etnolinqvistik durumda dominantlıq türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinə məxsusdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası əhalisinin tam əksəriyyəti məhz bu dildə danışır.

Azərbaycanda 100-dən artıq etnosun nümayəndəsi yaşayır

Azərbaycan Respublikasının əhalisi mürəkkəb etnik tərkibə malikdir. Burada 100-dən artıq etnosun nümayəndəsi yaşayır. Ölkənin əsas əhalisini (90%-dən çoxunu) azərbaycanlılar təşkil edir. Onların sayı 9 milyon 700 min nəfərdən (2016-cı ilin məlumatı) artıqdır. Təxmini hesablamalara görə, bu gün dünyada 50 milyondan artıq azərbaycanlı yaşayır. Tarix boyu Azərbaycanda yaşayan xalqlar arasında milli münasibətlər ahəngdar, öz dinc axarı ilə gedib, etnik münaqişələr və gərginlik üçün zəmin olmayıb.

Burada xalqların ənənəvi məişət və mədəniyyətlərindəki ümumi və spesifik cəhətlər sıx vəhdətdə olub bir-birini tamamlayır. Bununla yanaşı, hər bir xalq sayından asılı olmayaraq spesifik, lokal mədəniyyətə malikdir. Respublikada fəaliyyət göstərən mədəniyyət mərkəzləri bu xalqların milli adət-ənənələrinin dirçəlişi, qorunub saxlanması sahəsində böyük rol oynayır. Bu xalqlar respublikanın siyasi-ictimai həyatında fəal iştirak edir.

Talışlar, kürdlər, tatlar...

Son illərdə keçirilən siyahıyaalmanın nəticələrinə əsasən, talışlar respublika ərazisində 115 min nəfər təşkil edib. Onlar yığcam halda respublikanın cənub bölgəsində - Astara, Lənkəran, Masallı və Lerik rayonlarında yaşayırlar. Dini mənsubiyyətlərinə görə müsəlmandırlar. Onların etnogenezində Atropatənada yaşamış kadusi tayfaları mühüm rol oynayır. Bu barədə Strabonun "Coğrafiya"sında da bəhs olunur. Ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilik və maldarlıqdır. Keçmişdə əsas təsərrüfat sahələrindən biri də çəltikçilik olub.

Tatların sayı 30 minə yaxındır. Əsasən, Dəvəçi, Quba, İsmayıllı və Şamaxı rayonlarında məskunlaşıblar. Dini mənsubiyyətlərinə görə müsəlmandırlar. A. Bakıxanovun və başqa tədqiqatçıların fikrinə görə, tatların əcdadları Azərbaycana IV-VI əsrlərdə Sasani şahları tərəfindən köçürülüb. Tatların ənənəvi məşğuliyyəti əkinçilik və bağçılıqdır. Xalçaçılıq sənəti də geniş yayılıb. Ailə-məişət münasibətləri təxminən azərbaycanlılarda olduğu kimidir. Kürdlər erməni işğalınadək, əsasən, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında yaşayıblar. Hazırda onlar Azərbaycanın bir çox rayon və şəhərlərində məskunlaşıblar. Kürdlər Azərbaycana, əsasən XVI əsrdə Osmanlı-İran müharibələri dövründə gəlirlər. 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri nəticəsində də kürdlərin Azərbaycana miqrasiyası artıb. Ənənəvi məşğuliyyətləri maldarlıq (xüsusilə qoyunçuluq) olub. XIX əsrin sonlarından oturaq həyat tərzinə keçməklə əlaqədar olaraq kürdlərdə əkinçilik də inkişaf edir. Toxuculuq, xüsusilə xalçaçılıq, habelə başqa sənət sahələri də geniş yayılıb.

Yəhudilər, ləzgilər, saxurlar...

Azərbaycanda yaşayan dağ yəhudiləri Quba rayonundakı Qırmızı Qəsəbədə, Oğuz rayon mərkəzində və Bakıda məskunlaşmışlar. Qırmızı Qəsəbə onların yığcam halda yaşadığı ən böyük yaşayış məntəqəsidir. Azərbaycanda aparılmış əhali siyahıyaalınmasında onlar Avropa yəhudilərinin (aşkenazi) tərkibində verilib. Vaxtilə öz tarixi vətənlərini tərk edib İrana gələn dağ yəhudiləri burada tat dilini mənimsəyib, iudaizm dininin əsas mahiyyətini isə saxlayıblar. Şimali Azərbaycana Sasanilər dövründə köçürülüblər. XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda məskunlaşmış Avropa yəhudilərindən fərqli olaraq, dağ yəhudilərinin dini baxışlarına bütpərəstliyin, sonralar isə islamın təsiri olub. Onlar azərbaycanlıların bir çox adət-ənənələrini mənimsəyiblər. Dağ yəhudilərinin ənənəvi məşğuliyyəti əkinçilik, xırda ticarət, toxuculuq və sənətkarlıq olub. Avropa yəhudilərinin Azərbaycana miqrasiyası Rusiya, Ukrayna, Belarus və Polşadan XIX əsrin əvvəllərindən başlayıb. XIX əsrin 70-ci illərindən neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar onların Bakıya miqrasiyası artır. Avropa yəhudilərinin əksəriyyəti şəhərlərdə (xüsusilə Bakıda) məskunlaşıb.

Ləzgilərin əksəriyyəti respublikanın Qusar rayonunda yaşayır. Quba, Xaçmaz, İsmayıllı və Qəbələ rayonlarında da ləzgi kəndləri var. Mütəxəssislərin fikrincə, ləzgilərin əcdadlarından biri qədim alban tayfası olmuş leqlərdir. Dini mənsubiyyətlərinə görə müsəlmandırlar. Ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqdır (toxuculuq, xüsusilə xalçaçılıq, qalayçılıq, keçəçilik və s.).

Saxurlar respublikanın Zaqatala, Qax və Balakən rayonlarında məskunlaşmışlar. Saxurlar Qafqaz Albaniyasının qədim sakinlərindən biridir. XV əsrdə saxurlar Cənubi Dağıstanı tərk edərək Azərbaycanın əkinçilik üçün yararlı olan torpaqlarında məskunlaşmışlar. XIX əsrin ortalarında İlisu sultanlığının tərkibində olublar. Həmin dövrdən başlayaraq onların azərbaycanlılarla etnik-mədəni və ticarət əlaqələri güclənib. Saxurlar etnik baxımdan azərbaycanlılara çox yaxındırlar. Ənənəvi məşğuliyyətləri maldarlıq və əkinçilikdir.

Avarlar, udilər...

Avarlar respublikanın Balakən və Zaqatala rayonlarında yaşayırlar. Bir sıra müəlliflərin fikrinə görə, Plininin yazdığı didoylar müasir avarların əcdadlarıdır. Azərbaycana XV-XVII əsrlərdə Dağıstandan gəlirlər. Avar dilinin ansux şivəsində danışirlər. Dini mənsubiyyətlərinə görə müsəlmandırlar. Ənənəvi məşğuliyyətləri maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqdır.

Udilər Qəbələ rayonunun Nic kəndində və Oğuz rayonunun eyniadlı mərkəzində yaşayırlar. Nic kəndi udilərin ən iri yaşayış məskənidir. Azərbaycanın qədim yerli xalqlarından biridir. Udilər haqqında hələ Herodot, Plini və Strabonun əsərlərində məlumat verilib. Qafqaz Albaniyasında yaşamış udilərin varisləridirlər.

Əsrlər boyu aparılan siyasət nəticəsində udilərin bir hissəsi (Nic kəndi) ermənilər tərəfindən qriqorianlaşdırılıb, digər hissəsi isə (Oğuz) gürcü pravoslav kilsəsinin təsirinə məruz qalaraq gürcüləşdirilib. Ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilikdir. Keçmişdə ipəkçilik, sənətkarlıq (ağacışləmə, toxuculuq və s.) geniş yayılıb.

Xınalıqlılar, qızlar və buduqlar...

Tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda “Şahdağ qrupu xalqları” adı altında məlum olan xınalıqlılar, qızlar və buduqlar Quba rayonunda Şahdağın ətəklərində yerləşən kəndlərdə məskunlaşmışlar. Xınalıqlılar yalnız Xınalıq kəndində yaşayırlar. Buduqlar əsas etibarilə Buduq, qızlar isə Qız kəndində yaşayırlar.

Qızlar və buduqlar bir neçə ətraf kəndlərdə də məskunlaşıb. Təxmini hesablamalara görə, xınalıqlıların sayı 2,2 min, buduqların sayı 15 min, qızların sayı isə 4,4 min nəfərdir. Hələ XIX əsrin 40-cü illərində buduqların və qızların bir hissəsi Azərbaycanın düzən rayonlarına köçərək oba tipli yaşayış məskənləri salıblar. Bu xalqların əsas məşğuliyyəti qoyunçuluqdur.

Ahıska türkləri, ingiloylar...

Ahıska türklərinin Azərbaycana ilk böyük qrupu 1958-ci ildə gəlib. Bunlar 1944-cü ildə tarixi vətənləri olan Ahıska, Adıgün, Axılkələk (Gürcüstan) və b. qonşu rayonlardan Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edilmiş Ahıska türkləri idi. 1989-cu il Fərqanə hadisələrindən sonra Azərbaycana Ahıska türklərinin ikinci miqrasiyası başlandı. Azərbaycanlılarla mənşəcə bir kökdən olmaları, ümumi dil, adət və ənənələrdə yaxınlıq onların Azərbaycanda adaptasiyasına əlverişli zəmin yaradıb. Ənənəvi məşğuliyyətləri bağçılıq və əkinçilikdir. Saatlı, Sabirabad və Beyləqan rayonlarında onlar əsas etibarilə pambıqçılıqla məşğul olurlar.

İngiloylar dini mənsubiyyətlərinə görə xristian (gürcü pravoslav kilsəsi) və müsəlman ingiloylara ayrılırlar. Müsəlmanlar Zaqatala rayonunun Əliabad, Mosul və Balakən rayonunun İtitala kəndlərində, xristian ingiloylar isə Qax rayonunun 9 kəndində yaşayırlar. Qədimdə onların yaşadıkları ərazi Kambisena (Ereti) adlanırdı və əsas əhalisi ingiloyların əcdadları hesab olunan er və qel tayfalarından ibarət idi. Burada Alban kilsəsi fəaliyyət göstərirdi. İngiloyların bir hissəsi sonradan zorla gürcüləşdirilmiş alban tayfalarının qalıqlarıdır. İngiloyların ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilik, bağçılıq və qismən də maldarlıqdır. Keçmişdə baramaçılıq və çəltikçilik geniş yayılmışdı.

Ruslar, ermənilər, ukrayınlar...

Rusların Azərbaycana gəlməsi, əsasən, XIX əsrin 30-40-cı illərinə - Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonrakı dövrə təsadüf edir. Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana minlərlə rus köçürüldü. Onlar əsas etibarilə rəsmi rus pravoslav kilsəsi tərəfindən təqib edilən təriqətçilərdən (duxoborlar, molokanlar, subbotniklər və b.) ibarət idi. İlk rus kəndləri XIX əsrin 30-40-cı illərində Lənkəran (Prişib, Nikolayevka, Astraxanovka), Şamaxı (Xilmilli, Mərəzə) və Quba (Altağac və s.) qəzalarında salındı. Rusların Azərbaycana və xüsusilə Muğana gəlməsinin ikinci mərhələsi XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Hazırda rusların əksəriyyəti şəhərlərdə yaşayır.

Ermənilər, əsasən, Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayırlar. Onların bu bölgəyə İran və Türkiyə ərazilərindən kütləvi surətdə köçürülməsinə XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlanıb. Erməni dili hind-Avropa dilləri ailəsinə aiddir. Dini mənsubiyyətlərinə görə əsasən xristian-monofizitdirlər.

Son illərdə keçirilən siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, Azərbaycanda 25,2 min nəfər tatar, 21,5 min nəfər ukrainin yaşadığı məlumdur.

Bu sadalananlardan əlavə, ölkə ərazisində 10 min nəfərdən artıq digər millətlərin nümayəndələri də yaşayır. Azərbaycanda mövcud olan bütün millətlərin nümayəndələri, azsaylı xalqlar, milli azlıqlar və etnik qruplar vahid ailədə, qarşılıqlı anlaşma və hörmət şəraitində yaşayırlar.